

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2025.36.7>
УДК 94(477.54) "1939/1945":130.2

Роман ДОДОНОВ
доктор філософських наук, професор,
директор НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ORCID: 0000-0003-1598-499X
Email: roman.dodonov@knu.ua

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: КУЛЬТУРНА ПАМ'ЯТЬ, НАЦІОНАЛЬНА ОБРАЗА ТА ЦИКЛІЧНЕ НАСИЛЛЯ

Анотація. Стаття присвячена аналізу культурно-історичних та соціально-психологічних факторів, що призвели до російсько-української війни. На підставі концепції циклічного насилля розкривається роль культурної пам'яті в обґрунтуванні «національної образи». Простежується динаміка уявлень сутності культурної пам'яті та змісту війн пам'ятей в сучасних російсько-українських відносинах. Українознавчий підхід до проблеми граничного загострення російсько-українських відносин передбачає розгляд подій після 24 лютого 2022 року лише як чергового епізоду більш тривалого історичного протистояння України експансіоністським прагненням росіян асимілювати українців як націю. Іншими епізодами цієї віковичної боротьби є рейди ОУН-УПА, визвольні змагання українського народу 1917–1921 років, зокрема проголошення УНР, Крути, Українська держава Скоропадського, Директорія, а ще раніше – Емський указ, Валувський циркуляр, зруйнування Січі, Батурина і Чигирин, Руїна, коли російський царат порушив умови Переяславської угоди і розпочав асиміляцію українців. Щоразу, коли протистояння переходить у «гарячу фазу», культурна пам'ять українців реанімує образи національних героїв минушини. Зміст культурної пам'яті, психічні травми попередніх війн, зокрема Другої світової, національний ресентимент росіян підживлюють рецидиви насильства, що підпорядковується циклічним закономірностям. Ірраціональне поєднання картин різних історичних періодів, спрямованих на демонізацію українських воїнів, маскує справжні мотиви росіян. Псевдообраз на Україну, що начебто зрадила пам'ять дідів, які віддали своє життя за свободу і незалежність радянської Батьківщини, багато в чому сконструйована путінською пропагандою і насправді не віддзеркалює життєво значущих і актуальних потреб громадян XXI ст. Проте вона виконує важливу мобілізаційну функцію і здатна швидко викликати у «розігрітому» соціумі священний гнів.

Ключові слова: Україна, культура, соціальна психологія, культурна пам'ять, національна образа, комеморативні практики, війни пам'ятей, концепція циклічного насилля.

Roman DODONOV
Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Director of Research Institute of Ukrainian Studies
of Taras Shevchenko National University of Kyiv

SOCIO-PSYCHOLOGICAL DIMENSIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: CULTURAL MEMORY, NATIONAL RESENTMENT, AND CYCLIC VIOLENCE

Abstract. The article is devoted to the analysis of cultural-historical and socio-psychological factors that led to the Russian-Ukrainian war. On the basis of the concept of cyclical violence, the role of cultural memory in substantiating "national resentment" is revealed. The dynamics of ideas about the essence of cultural memory and the content of memory wars in modern Russian-Ukrainian relations is traced. The Ukrainian studies approach to the problem of the extreme aggravation of Russian-Ukrainian relations involves considering the events after February 24, 2022, only as another episode of a longer historical confrontation of Ukraine with the expansionist desire of the Russians to assimilate Ukrainians as a nation, deprive them of their statehood and dissolve them in the imperial space. Other episodes of this everlasting struggle are the OUN-UPA raids, the liberation struggles of the Ukrainian people in 1917–1921, in particular, the proclamation of the Ukrainian National Republic, Kruty, the Ukrainian State of Skoropadskyi, the Directorate, and even earlier – the Ems Ukaz (decree), the Valuev Circular, the destruction of Sich, Baturyn and Chyhyryn, Ruin, when the Russian tsar violated the terms of the Pereiaslav agreement and began the assimilation of Ukrainians. Every time the confrontation reaches a "hot phase", Ukrainians' cultural memory revives the images of the national heroes of the past. The content of cultural memory, mental traumas of previous wars, in particular World War II, and the national resentment of Russians fuel relapses of violence subject to cyclical patterns. The irrational combination of pictures from different historical periods, aimed at demonising Ukrainian soldiers, masks the true motives of the Russians. The pseudo-image of Ukraine, which seems to have betrayed the memory of grandfathers who gave their

lives for the freedom and independence of the Soviet Motherland, is largely constructed by Putin's propaganda and does not actually reflect the vital and urgent needs of citizens of the 21st century. However, it performs an important mobilisation function and is capable of quickly turning on holy anger in a "heated" society.

Keywords: *Ukraine, culture, social psychology, cultural memory, national resentment, commemorative practices, memory wars, concept of cyclical violence.*

Постановка проблеми. Російсько-українська війна, черговий виток ескалації якої розпочався після президентських виборів у США, має багато вимірів: геополітичний, економічний, постколоніальний, олігархічний тощо. Автори, що репрезентують зазначені підходи для аналізу подій, виходять із відповідних методологій та вказують на різні причини війни. Важливе місце в такому аналізі належить суспільній психології, оскільки соціально-психологічний вимір є хоч і не причиною, але тим тлом, що суттєво вплинув на розгортання конфлікту.

Українознавчий підхід до проблеми граничного загострення російсько-українських відносин передбачає розгляд подій після 24 лютого 2022 року лише як чергового епізоду більш тривалого історичного протистояння України експансіоністським прагненням росіян асимілювати українців як націю, позбавити їх державності та розчинити в імперському просторі. Початок такого протистояння не пов'язують ані з 2014-м, тобто з Революцією Гідності й анексією Криму, ані з 2004-м, тобто з Помаранчевим майданом, ані з 1991-м, тобто розпадом СРСР. Іншими епізодами цієї віковичної боротьби є рейди ОУН-УПА, визвольні змагання українського народу 1917–1921 років, зокрема проголошення УНР, Крути, Українська держава Скоропадського, Директорія, а ще раніше – Емський указ, Валуєвський циркуляр, зруйнування Січі, Батурин і Чигирин. Ба більше, своїм корінням воно сягає часів Богдана Хмельницького та Руїни, коли російський царат порушив умови Переяславської угоди і розпочав асиміляцію українців. Щоразу, коли протистояння переходить у «гарячу фазу», культурна пам'ять українців реанімує образи національних героїв минувшини.

Будь-яка війна не виникає на порожньому місці, у неї завжди є передумови – реальні або уявні факти, що стають предметом для обговорення, суперечок, переконань і, врешті-решт, спонукають до дій. Обговорення цих фактів породжує суспільно-політичний дискурс, що, не в останню чергу, виконує мобілізаційну функцію, мотивуючи потенційних учасників війни до дії. Ще до того, як комбатанти відкривають вогонь, в «мирному» експертному середовищі точаться палкі суперечки в комеморативній площині – справжні «війни пам'ятей». Про що б не сперечались опоненти, їхня аргументація завжди пролонгована в минуле, звідки, власне кажучи, і рекрутується більшість аргументів. Отже, проблема полягає в тому, що мотиви насильницьких дій впливають не з сьогодення, не з безпосередньої реальності, а з умоглядних оцінок історичного минулого. І росіяни, і українці шукають виправдання своїм вчинкам в образах, злочинах і несправедливостях, які були раніше скоєні, вже не щодо самих опонентів, а до їхніх предків. Обираючи з культурної пам'яті найбільш яскраві,

болісні та емоційно забарвлені епізоди, вони розтрапляють бажання помститися, тим самим відчужуються один від одного, укріплюються у власних переконаннях, переймаються ненавистю та злобою до Іншого. Культурна травма (відчуття приниження, пам'ять про втрати національної спадщини, людські жертви, прагнення помсти) є тим символічним ресурсом, що передається наступним поколінням, які знов і знов будуть намагатися відновити історичну справедливість.

При цьому подібні диспути відбуваються за однаковою схемою: якщо хтось апелює до культурних втрат минулого року, то його опонент тут же згадає, що ті події були наслідком інших подій, що відбувались раніше. Тоді перший співрозмовник переносить дискурс ще далі у минуле, наприклад, в масштабах десятиріччя, на що опонент відшукує ще старіші факти – і так до безкінечності. Виникає ілюзія, що достатньо знайти останній, найвагоміший та найпереконливіший аргумент – і перемога в кишені. Розмова йде по колу, цикли причинно-наслідкових ланок в аргументації повторюються, все більше занурюючись в історію. Здавалося б, із позицій логіки циклічності аргументів не сприяє раціональному умовиводу, але з позицій психології ніякого парадоксу тут немає, адже у будь-який момент диспутант може розірвати цикл, поставити для себе «крапку» і попросту не сприймати подальші аргументи опонента. Відсутність критичного мислення, порушення причинно-наслідкового та хронологічного зв'язку, небажання сприймати протилежну думку – ось лише деякі ознаки того соціально-психологічного стану, що супроводжує майбутній збройний конфлікт з неминучими насильницькими діями.

Аналіз джерел, останніх досліджень і публікацій. На цю циклічність «війн пам'ятей» звернули увагу соціальні психологи, висунувши концепцію «циклічного насилля», або «насилля, що повторюється». Суть її полягає в тому, що людина, яка хоч раз у житті зазнала або застосовувала до іншого насилля, здатна у майбутньому за сприятливих умов сама вдаватися до насильницьких дій. Насилля породжує насилля. Нанесена особистості психічна травма обумовлює перебудову структури психіки таким чином, що вона визнає насилля найефективнішим способом вирішення всіх проблем.

Концепт циклічного насилля був запропонований Ленор Уокер у 1979 році, він одразу поширився серед практичних психологів, що вивчали шлюбні стосунки, для опису побутового насилля у сім'ї. Кожний цикл включав у себе етап побиття чоловіками своїх жінок, етап тимчасового замирення і каяття, етап рецидивів застосування сили [14; 15; 16].

Згодом методологію циклічного насилля було апробовано на більш масових культурних конфліктах,

включаючи расові, етнічні, конфесійні. Так, Мері Калдор у своїй книзі «Нові та старі війни: організоване насилля в глобальну еру» використовувала її задля пояснення мотивів дій учасників збройних конфліктів у Боснії, Іраку, Афганістані [11]. А Малверн Ламсден підкреслював, що уявна сторона війни може стати несвідомим організуючим принципом, що визначає сприйняття і характер дій людей навіть через покоління після війни. Як емпіричну базу своїх досліджень Ламсден використовував боснійський конфлікт, де зв'язок із подіями Другої світової війни був наочним, адже Югославія втратила тоді 1,6 млн. своїх громадян, з яких 1,3 млн. належали до мирного населення. Збройний конфлікт у Боснії набував найжорстокішого характеру саме в тих районах, де були здійснені масові вбивства часів Другої світової війни. Хорватські психіатри, що працювали із сербськими військовополоненими, встановили тісний зв'язок сучасної поведінки з травмами, обумовленими насиллям під час війни, що давно скінчилася. І хоча Ламсден не виявив закономірності щодо часового періоду циклу насилля, що відтворюється, він констатував, що цей цикл зазвичай зберігається в межах життя одного-двох поколінь, коли існують актуальні спогади про попереднє насилля [12].

Російський етнограф В. Тишков за допомогою концепції циклічного насилля обґрунтував залежність між депортацією чеченців у 1944 році та двома останніми чеченськими війнами [5]. «Травма депортації, – зазначав він, – була одним із найпотужніших засобів психологічної мобілізації як відповідь на насилля, що було здійснене стосовно попереднього покоління» [5, с. 377]. На його думку, головним висновком теорії «насилля, що повторюється», є теза про те, що «війна призводить до особистих травм і соціальної деструкції, що в свою чергу викликають руйнацію багатьох соціальних смислів «нормального життя» і призводять до найсерйозніших психоментальних проблем, а згодом – до нового насилля. У цій ситуації слід говорити не про циклічність, а про спіраль насилля, коли сам акт смерті та відповідної помсти виводить учасника збройних дій з-під контролю як вищих командирів, так і власних попередніх настанов і цілей тих, хто воює» [5, с. 377].

У 2016 році автор цієї статті намагався застосувати концепцію циклічного насилля для аналізу подій на Сході України [2], але дійшов висновку, що населення Донбасу не знало специфічних культурних травм, відмінних від травм, що зазнали інші українці внаслідок Голодомору, сталінських репресій, Другої світової війни тощо. Через це «східноукраїнський конфлікт» мав переважно штучний, сконструйований характер, який використала російська пропаганда для виправдання свого вторгнення в Україну.

Метою статті є визначення ролі «війн пам'ятей» для обґрунтування мотиву циклічного насилля в сучасній російсько-українській війні.

Основна частина. Концепт «культурна пам'ять» останніми роками пройшов відчутну змістовну трансформацію. Він вперше з'явився в працях

Яна та Аляйди Ассман, які запропонували розрізнити в межах змісту названого концепта міметичну пам'ять (тобто діяльність через наслідування), предметну, комунікативну (навчання і набування досвіду через взаємодію з іншими) і, власне, культурну пам'ять, тобто передачу смислів [10, р. 5-7]. «Якщо групі властива культура пам'яті, вона самоідентифікує та самоусвідомлює себе за її допомогою, то виникають «спільноти пам'яті», означення яких фіксуємо у П'єра Нора. Культура пам'яті – це здатність до конструювання смислових і часових «горизонтів суспільства». Прикладом «культури, що пам'ятає» є пам'ять про мертвих, що має здатність створювати спільноту, ідентифікуючи тих, хто увічнює пам'ять... Культурна пам'ять – інституційна і є справою інституційної мнемотехніки. Культурна пам'ять трансформує спогади у символічні фігури («фігури пам'яті»), серед яких науковець називає міф і відтворену історію. Відтворення фігур пам'яті відбувається через обряди і ритуали, в тому числі релігійні, що формує колективну ідентичність» [6, с. 57, с. 59].

Змістовні трансформації відповідного концепту призвели до того, що поняттям «культурна пам'ять» стали називати щось протилежне початковому значенню: не дбайливе збереження в народі спогадів про культурні події, а ідеологічне насадження нового, вигідного чинній владі образу культурних подій минулого. «Політики пам'яті» стають невід'ємною складовою культурного менеджменту, засобом впливу на масову свідомість та ідентичність, джерелом легітимності державних і наддержавних культурних інституцій.

Культурна пам'ять зберігає в колективній свідомості не лише інформацію про культурні досягнення і втрати спадщини в умовах війни, але й узагальнені оцінки того, хто і як позицінував і поводив себе. У дещо спрощеному вигляді такі оцінки формують соціально-етичні координати «герої – злочинці – жертви».

Європейські психологи звернули увагу на те, що індивіди, які пройшли через війни, вимушені докорінно переглянути стратегію власного виживання. Це не лише переусвідомлення базових цінностей, це екзистенційний зсув, результатом якого можуть бути тривалі розлади здоров'я, проблеми з адаптацією до повсякденного життя, труднощі в комунікації, психічні аномалії і т. ін. Активні бойові дії змінюються періодами тиші, перемир'ями, що знов порушуються, приводячи до нового циклу насилля. Кожна з війн завдає тим, хто залишився жити, настільки сильні психотравми, що багато з них вже ніколи не зможуть повернутися до «нормального», тобто довоєнного, стану. При цьому деякі травми мають властивість передаватися наступним поколінням. Як зазначає згаданий вище М. Ламсден, усвідомлення передачі травми через покоління має різні форми: «Хтось стає психологом, який вивчає насилля, а хтось насильником і пацієнтом психолога». Інакше кажучи, у другого після війни покоління вже є вибір і ресурси для власного зцілення.

Це означає, що комеморативні механізми трансляції травматичного культурного досвіду мають не біологічну, а соціальну природу. Психологи не поділяють думку про спадковість психотравм. Останні транслюються насамперед дискурсивними засобами, хоч в окремих випадках фіксується можливість невербальної передачі інформації, що закріплюється в підсвідомому. В ментальності українців навечно закарбувалась травма Голодомору, навіть якщо вони походять із регіонів, де ця трагедія не мала тотальних наслідків. Так само травма війни осіла в стереотипах колективного безсвідомого, навіть якщо це публічно не артикулюється.

Сила сприйняття культурного досвіду попередніх поколінь може варіюватися залежно від індивідуальних властивостей. Так, зокрема, у кожному соціумі завжди існує певний відсоток людей, які свідомо чи підсвідомо обирають агресивну «стратегію помсти» за колишні образи. Ця конфліктогенна категорія громадян частіше за все репрезентована особистостями, схильними до асоціальної, насильницької поведінки. Вони є першими кандидатами на участь у будь-яких конфліктах, де вони зможуть проявити себе у справі відновлення історичної справедливості. Їхня поведінка балансує на межі психопатології і є предметом психоаналізу.

Надмірна акцентуація цієї категорії осіб на мивушині породжує ризик розриву з реальністю, це ознака невротичного синдрому, описаного ще Зигмундом Фройдом. Засновник психоаналізу дійшов висновку, що істеричні хворі страждають на спогади про відомі травматичні переживання. Він проілюстрував їх на прикладах пам'яток Лондона: готичної колони Charing Cross, яку встановив у XIII ст. один з англійських королів на місці зупинки жалобної процесії своєї улюбленої королеви Елеонори, та Монументу Великої пожежі 1666 року, що знищила значну частину міста. Ці пам'ятники є символами спогадів і породжують начебто істеричні симптоми. «Та що ви скажете, – запитує Фройд, – про такого лондонського мешканця, який і тепер стояв би, страждаючи перед пам'ятником поховання королеви Елеонори замість того, щоб бігти у своїх справах, поспішаючи, як того вимагають сучасні умови роботи, або замість того, щоб насолоджуватися власною юною і прекрасною королевою серця? Чи про іншого, який перед Монументом буде оплакувати пожежу свого рідного міста, що відтоді давно вже відбудоване у ще більш блискучому вигляді. Подібно до цих двох непрактичних лондонців поведуться всі істеричні й невротичні не лише тому, що вони згадують болісні переживання, які давно минули, але й тому, що вони ще прив'язані до них з повним афектом; вони не можуть дистанціюватися від минулого і заради нього залишають поза увагою дійсність і майбуття. Така фіксація душевного життя на патогенних травмах є однією з найважливіших рис неврозу, яка має велике практичне значення» [2]. Наші сучасники, зациклені на спогадах про культурні образи і травми, цілком і повністю підпадають під описані Фройдом типи.

До речі, З. Фройд залишив чимало цікавих рефлексій військового насилля і травматичних наслідків війн на психіку особистості. Він констатував прояви людської агресії, садизму як соціальну викривленість, заперечуючи радісні та піднесені почуття, що може викликати війна. Американська дослідниця Оксана Якушко, аналізуючи погляди З. Фрейда на війну та насильство, слушно вказує, що він залишався вірним гуманістичним ідеалам, не сприймаючи доводи своїх колег, які перейшли до нацистського табору, виправдовували антисемітизм і расову теорію.

Українські психоаналітики вже після 2014 року отримали величезне поле для своєї діяльності, що значно розширилося після повномасштабної агресії РФ проти України. Сотні загиблих, тисячі поранених і травмованих, мільйони переселенців, які були вимушені покинути власні домівки і шукати притулку в інших регіонах України чи навіть за кордоном. Війна забрала у них не лише нажите майно, вона позбавила їх сенсу існування. Нанесені війною травми накладаються в підсвідомості на попередній культурний досвід, породжуючи фрустрацію, безпорадність, вбивають надію. Допомога психоаналітика в багатьох випадках здатна повернути людину до життя.

Водночас, серед сучасних «провідних російських психоаналітиків, подібно до періоду нацизму, є відкриті пропагандисти російської військової агресії та її виправдання» [9, с. 18]. Так, наприклад, Оксана Якушко згадує Глеба Напрєєнка, який стверджує, що російсько-українська війна є «перверсивним захопленням росіян», що дає можливість насолоджуватися життям і навіть призводить до «значного аналітичного прогресу». На його думку, війна стала запрошеним усвідомленням меж (або меж насолоди), джерелом психічних обмежень задоволення (своєрідною терапевтичною зустріччю з радістю), управлінням Супер-Его тощо. «Насильство російських військ – вбивства, зґвалтування, вторгнення, бомбардування, катування, казні, вибухи, викрадення, депортації, мародерство, постійні загрози українцям – розглядається повністю символічно, піддається психічній обробці та інтеграції росіянами. У його (Напрєєнка. – Р. Д.) московському психоаналітичному кабінеті, так само як і в інших новітніх психоаналітичних працях, які він цитує, війна пропонує російським аналізандам «щось цілюще», оскільки в обличчі «турбуючої безглуздості війни» російські аналізанди, нарешті, можуть орієнтуватися на більш глибокий зміст свого життя» [9, с. 18].

Інший приклад – відомий російський психоаналітик М. Решетніков, який наполягає, що «толерантність» та «інтернаціоналізм» є хибними підходами, оскільки те, що має формувати «національну» психологію, – це її національна «культурна традиція». В його працях «українці зображуються як жертви свого нерозвиненого політичного та культурного оточення, яке повернуло їх до постійного фашизму (тобто вічного «нацизму»). Вміло перекручуючи історію фактичних політичних співпраць і домовленостей між Росією та нацистською Німеччиною в пакті Молотова–Ріббентропа 1939 року між Сталіним і Гітлером, які

призвели до насильницької окупації Росією не тільки країн Балтії, але і Західної України до того, як нацистська Німеччина та Радянська Росія разом атакували Польщу, Решетніков відкидає століття боротьби українців проти російської насильницької агресії та імперської окупації як «психологічне явище», яке, за його словами, призводить до «регресії великої соціальної групи [українців]» [13, р. 109]. Відкидаючи російські злочини та стверджуючи, що і росіяни страждали, він приходиться до висновку, що національності, які активно боролися проти російської колоніальної окупації та насильства, марковані лише «історичними скаргами, які більше мають інтранаціональний (внутрішньородинний) характер» разом із «міжетнічними проєкціями», що, на його думку, призводить до «пострадянського поширення антиросійства» [13, р. 110].

Судячи з тієї ненависті до української культури у всіх її проявах, яку щодня демонструють російські військові з садистсько-некрофільською готовністю руйнувати, вбивати і катувати за українську мову, книжки, пісні, російські психоаналітики втрачають можливості значного розширення своєї практики за рахунок лікування чи принаймні аналізу психопатологій співвітчизників у погонах. Обдурені власною пропагандою росіяни також «живуть спогадами», втім їхній досвід циклічного насилля, як свідчить період роздільного існування РФ та України після 1991 року, є набагато травматичнішим. Окрім спільної для всіх радянських людей травми Другої світової війни, Афганістану, росіяни мають на своєму «рахунку» численні конфлікти Придністров'я, Нагірного Карабаху, Абхазії, Південної Осетії, дві чеченських війни, російсько-грузинську війну 08.08.08. Із урахуванням сказаного масштаб психотравм, нанесених попередніми війнами, на які нашаровується прагнення насильницького вирішення нагальних проблем, у росіян має бути набагато значнішим за українські відповідники.

Як завжди, коли ми маємо справу із безсвідомим, суто свідомі, раціональні аспекти психіки відступають на другий план. Їх потрібно відшукувати під завалами «архетипів і символів», «тотемів і табу» та інших складових міфологічного світосприйняття. Тому важко собі уявити раціональний аналіз претензій росіян до українців, що призвів до війни. Скоріше це буде фрагментарний і безкінечний перелік узагальнених образ, що далеко не завжди ґрунтується на історичних фактах. При цьому аргументи, що наводяться, підбираються довільно, часто вириваються з загальнокультурного контексту і отримують нову інтерпретацію.

Даремно було б шукати в цих аргументах суворий хронологічний порядок чи принаймні причинно-наслідковий зв'язок. Коли російський чиновник, звертаючись до сім'ї загиблого в Україні російського солдата, говорить, що це «найбільш правильна смерть – загинути, захищаючи Батьківщину», він абсолютно не рефлексує з приводу того, що в цій війні росіяни не є захисниками, вони самі напали на незалежну країну, а тому є агресорами і окупантами.

Спроби викривити ситуацію та виставити росіян захисниками вписуються в маніпулятивну стратегію російської пропаганди, котра намагається надати хоч якийсь раціональний обґрунтування причин війни. Політологи давно звернули увагу, що початково проголошені цілі війни є занадто абстрактними, нечіткими, їх не можна «виміряти», наскільки вони реалізовані, понад те, вони постійно змінюються. Так, розпочинаючи повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 року, російський президент позначив цілі спецоперації як «захист жителів Донбасу, демілітаризацію та денацифікацію України», а також «передання до суду тих, хто вчинив численні криваві злочини». Згодом такі поняття, як «демілітаризація» та «денацифікація», начебто взяті з лексикона Потсдамської конференції 1945 року, коли союзники визначали долю переможеної Німеччини, поступово зникли з медійного поля. Міністр оборони РФ С. Шойгу 1 березня 2022 року скорегував президента і заявив, що справжньою метою «СВО» є «захист Росії від загрози з боку країн Заходу, які для боротьби з Москвою намагаються використовувати український народ». 29 березня того ж року він говорив про необхідність «досягнення головної мети – звільнення Донбасу та Південної України задля забезпечення сухопутного коридору в окупований Крим і отримання виходу до Придністров'я». Міністр закордонних справ РФ С. Лавров 20 липня 2022 року зазначив, що відтепер завданнями «СВО» є не лише «звільнення» Донецької та Луганської «народних республік», але й «низки інших територій» [8]. Тобто навіть анексуючи чужі території, росіяни використовують «оборонну» лексику (захист, звільнення), свідомо чи підсвідомо апелюючи до подій Другої світової війни, де радянські люди дійсно захищали Батьківщину від нацистської навали.

Заради виправдання неспровокованої агресії російська пропаганда активно використовує символіку часів «Великої Вітчизняної війни», її сенси і гасла, намагаючись провести паралелі між радянським воїном-визволителем і російським військовослужбовцем, з одного боку, та гітлерівськими нацистами і воїнами ЗСУ – з другого. Для цього застосовується спеціально сконструйована лексика, вживання якої хоч і не сприяє опису реальності, але породжує асоціації та укріплює бажані аналогії. Так, з'являються оксюмори «укрофашисти», «жидобандеровці», «київська хунта» тощо.

Спекулуючи на картинці «німецькі танки з білими хрестами під Курськом», російська пропаганда сором'язливо замовчує причини появи «леопардів» та іншої західної техніки на озброєнні ЗСУ. Для неї важливо підсилити мобілізаційний мотив «діди воювали», забезпечити психологічне перенесення негативних рис ворогів минулого на сучасного супротивника [1].

Сатанізація ворогів є звичайною культурною практикою та однією із функцій пропаганди. Втім апеляція до історичних образ потребує тривалого часу, через що інформаційно-психологічна обробка власного населення розпочинається ще до війни. «Віктимна ментальність», – пише Мері Калдор про

конфлікт в Югославії, – найчастіше характерна для переважаючих груп населення, що відчують себе меншинами, була вирощена на електронній дієті з казок про «геноцид» в Косові (спочатку турками в 1389 році, потім ближче до нашого часу албанцями) і про голокост у Хорватії, Боснії та Герцеговині, з нарізками подій Другої світової війни упереміш із поточними подіями. Фактично сербська громадськість пережила віртуальну війну задовго до початку реальної – війну, що заважала відрізнити реальність від вигадки, отже, війна стала певним континуумом, де в один і той же феномен складалися битва на Косовому полі 1389 року, Друга світова війна і війна в Боснії. Девід Ріффу описує звичайну практику, коли солдати з боснійських сербів, що цілий день обстрілювали Сараєво з довколишніх пагорбів, дзвонили потім у місто своїм друзям-мусульманам. Через психологічний дисонанс, сформований цією віртуальною реальністю, така суперечлива поведінка, що виходила за звичні межі, мала для солдатів абсолютний сенс. Вони стріляли не по своїх особистих друзях, а по турках. Ще до кінця літа, – говорив Ріффу один із солдатів, – ми виженемо турецьку армію з міста. Так само, як вони вигнали нас з Косова поля у 1389 році. Там був початок панування турків на наших землях. Тут буде його кінець, після всіх цих жорстоких століть...» [11, с. 18].

Щось подібне відбувається й у головах росіян, які воюють не проти українців, а проти міфічних «укронацистів» – своєрідної реінкарнації вояка дивізії «СС–Галичина», партизана-бандерівця та сільського поліцейя на службі Вермахту. Така символічна підміна допомагає росіянину морально змиритися з фактом, що роль нациста в чинній війні випала саме йому.

Тут доречно буде пригадати, що Перемога у Другій світовій є чи не єдиною сакральною подією, що залишилася в культурній пам'яті росіян після краху СРСР. При цьому йдеться не стільки про справжні культурні травми тієї страшної війни, скільки про почуття національної гордості від перемоги над сильним і жорстоким ворогом. У путінській Росії сформувався цілий культ Перемоги, що у своїх граничних формах отримав назву «побєдобєсія». Цей культ вибірково підходить до оцінки історичних подій. Фактично він ретранслював офіційний міф, старанно обходячи усі «чорні діри» та «білі плями» радянської історіографії. Спогади про деякі події, особливо початкового періоду війни, були тоді заборонені цензурою. Сьогодні про них вже відомо, втім не вітаються згадки про довоєнну дружбу й співробітництво з гітлерівською Німеччиною, «зимову війну» з Фінляндією, анексію Бессарабії й Північної Буковини, таємний пакт Молотова–Ріббентропа і розподіл Польщі, злочини у Катинському лісі, фатальні прорахунки Сталіна влітку 1941 року, коли замість оборони радянські війська гнали у наступ без будь-якої надії на успіх; про справжню кількість загинлих, поранених, військовополонених... У радянські часи у сім'ях замовчували справжні обставини загибелі родичів, а ті, хто опинився на окупованих територіях або в полоні, підозрю-

вались у колабораціонізмі та зраді. Вже в сучасній Росії замість етичних дискусій інтелектуалів, як це відбувалось у Західній Європі, культивувався лакований міф про Велику Перемогу і народ-переможець. Лише деякі росіяни визнавали, що «героїзація війни, монументалізація її колективного образу – це не свідчення пам'яті, а вказівка на місце забуття, амнезичний слід або «шрам»... Перед нами, можна сказати, своєрідний кенотаф, надгробок над відсутньою у цьому «місці» свідомістю – над фактом осмислення, який не відбувся: пам'ятник, але не пам'ять. А це означає, що травматична подія Другої світової війни в Росії – на відміну, наприклад, від Німеччини – реально не пережита» [2, с. 60].

За цих умов реальні носії культурної пам'яті – безпосередні учасники війни, ветерани – підміняються символічними репрезентантами: різного роду імітатори та реконструктори. Вони щиро ототожнюють себе з дідами-переможцями, перетворюючись прямо на наших очах на «нових ветеранів». Рух реконструкторів насправді є цікавим і малодослідженим соціально-психологічним феноменом, який уособлює глибинну потребу особистості знову й знову переживати знакові події далекого минулого. Не випадково серед росіян, що розпалили війну на Сході України в 2014 році, була значна кількість реконструкторів, включаючи головного провокатора – Гіркина (Стрелкова).

Масовість руху реконструкторів опосередковано вказує на те, що щось в культурній пам'яті пішло не так, як хотілося б, у зв'язку з чим виникає бажання пережити, пережити ті події в альтернативному варіанті. Саме ця потреба обумовлює популярність жанру «попаданців». Літературні твори останнього засновані на одному сюжеті: герой із сучасності потрапляє у воєнні роки і завдяки своїм знанням і навичкам активно втручається в події, знищуючи ворога і наближаючи Перемогу...

Комеморативні претензії Росії на спільну Перемогу СРСР і союзників були публічно зафіксовані в грудні 2010 року, коли Путін у своєму інтерв'ю проголосив, що Росія перемогла б нацизм і без України, «тому що ми – країна-переможець». Викреслення України зі складу переможців передбачало автоматичне перенесення її в протилежний табір – табір переможених, тобто нацистської Німеччини та її сателітів. Начебто Європа так і не змінилась із часів Третього Рейху, вона як була, так і залишається ворожою цивілізацією, що мріє захопити слов'янські землі та перетворити на рабів їхнє населення.

Українцям же прописана роль зрадників, які погодилися проміняти високодуховний «русский мир» на матеріальні цінності Заходу. Масовій свідомості росіян притаманний певний ресентимент – гнітюче почуття вічного невдоволення існуючим станом речей, безсилої заздрості і злоби до «Іншого-Чужого», який вважається причиною цього стану і схильності поквитатися з ним «за все». Росіяни пригадують Мазепу, який уклав угоду зі шведським королем проти Петра I; запорожців, які після руйнування Січі виїхали «за Дунай»; окремі випадки колабораціонізму

українців із нацистами і т. ін. Усі випадки побудувати українську національну державу вони тлумачать як «козни Запада» і зраду загальноросійських інтересів. Висновок із подібних історичних спогадів один: всі українці є зрадниками.

Неправомірне узагальнення і тенденційний відбір фактів лише підсилюють почуття скривдженості у росіян. Тому одним із мотивів сучасної російсько-української війни слід вважати російську помсту за історичну образу, нанесену їм українцями. Під історичною образою в цьому випадку розуміється атрибут національної культури, що свідчить про наявність в історичній свідомості певної культурної спільноти (носія образи) негативних емоційно-експресивних почуттів щодо іншої (винуватця, чинника образи), пов'язаних зі спогадами або уявленнями про провадження останньою певних негативних дій (навмисних чи випадкових), які глибоко зачіпають почуття національної гордості, завдають болю і страждань морального характеру, породжують почуття несправедливості та приниження у носія національної образи.

Апеляція до історичної образи лунає кожного разу, коли Росія йде на ескалацію ситуації. Путін регулярно підкреслює тривале терпіння Росії, необхідність «ліквідувати історичну несправедливість», а дії російської армії – «відповіддю російського народу на заподіяну йому образу». «Але чи справді росіяні образили, причому настільки, що задля сатисфакції довелося зазіхнути не лише на територію суверенної держави, але й на всю організацію світового порядку, усталеного після Другої світової війни?» [7, с. 343].

Навіть поверховий погляд на українську історію свідчить про те, що образи, нанесені українцями росіянам, не можуть зрівнятися з образами, нанесеними росіянами українцям. Українці не влаштовували росіянам етнічних чисток, репресій і депортацій, голодоморів, не позбавляли їх державності, не забороняли мови, не привласнювали об'єкти культурної спадщини. Історичний рахунок образ буде не на користь росіян. Раціонально всі «національні образи», що видаються росіянами за причини війни, не мають історичного підґрунтя, вони є новими і штучно сконструйованими пропагандою. Ахронологічний та вибірко-вий характер культурної пам'яті вказує як мінімум на спекулятивний і маніпуляційний характер російських комеморативних практик.

Висновки. Таким чином, аналіз соціально-психологічних аспектів російсько-української війни дає можливість глибше зрозуміти її справжні і хибні причини. Зміст культурної пам'яті, психічні травми попередніх війн, зокрема Другої світової, національний ресентимент росіян підживлюють рецидиви насильства, що підпорядковується циклічним закономірностям. Ірраціональне поєднання картин різних історичних періодів, спрямованих на демонізацію українських воїнів, маскує справжні мотиви росіян. Псевдообраз на Україну, що начебто зрадила пам'ять дідів, які віддали своє життя за свободу і незалежність радянської Батьківщини, багато в чому сконструйована путінською пропагандою і насправді

не віддзеркалює життєво значущих і актуальних потреб громадян ХХІ століття. Проте вона виконує важливу мобілізаційну функцію і здатна швидко викликати у «розігрітому» соціумі священний гнів.

1. Дворкін І. Пам'ять про Другу світову війну в умовах російсько-української війни: постановка проблеми. *Українознавчий альманах*. 2023. Вип. 31. С. 24–28.

2. Додонов Р.О. Східноукраїнський конфлікт в контексті концепції циклічного насилля. *Східноукраїнський конфлікт в контексті глобальних трансформацій*. Збірник статей. 2016. Вип. 2. С. 51–64.

3. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 15/2006–2007. С. 855–862.

4. Нікілев О. Історичні корені та передумови російсько-української війни: ментальний вимір. *Грані*. 2023. Т. 26. № 5. С. 110–117.

5. Тишков В. А. *Общество в вооруженном конфликте (этнография чеченской войны)*. Москва, 2001. 534 с.

6. Цибенко М.О. Буттєві модуси колективної пам'яті та її символічні репрезентації. Дис. ... доктора філософії ... за спеціальністю 033: Філософія. Черкаський державний технологічний університет, Черкаси, 2024. 228 с.

7. Штоквиш О., Короленко Б. «Кримська образа»: міф, його інструменталізація та геополітичні проєкції. *Східноукраїнський конфлікт в контексті глобальних трансформацій*. Збірник статей. 2015. Вип. 1. С. 341–351.

8. Як кремль змінював цілі війни проти України. *Центр протидії дезінформації при РНБО України*. URL: <https://cpd.gov.ua/main/yak-kreml-zminyuvav-czili-vijny-proty-ukrayiny/>

9. Якушко Оксана. Психологічний аналіз і війна: історія осмислення, подолання та підтримки воєнного насильства. *Український психологічний журнал*. 2023. Т. 1. № 1. С. 14–20. URL: <https://doi.org/10.32782/upj/2023-1-3>

10. Assman J. *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. 319 p.

11. Kaldor Mary. *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era* (3rd edn). Cambridge, 2012. 268 p.

12. Lumsden Malvern. Focus On: Breaking the Cycle of Violence. *Journal of Peace Research*. 1997. № 34 (4). Pp. 377–383.

13. Reshetnikov M.M. Methodological approaches to the psychological analysis of ethnic conflicts and ideas of anti-Russism. In D.B. Bogoyavlenskaya (Ed.). *From roots to modernity: Conference proceedings on the 130 year anniversary of Moscow psychological society*. Moscow, 2022. Pp. 107–110.

14. Rohrbaugh Joanna Bunker. Domestic Violence in Same-Gender Relationships. *Family Court Review*. 2006. Vol. 44. № 2. Pp. 287–299.

15. Straus Murray A. Thirty Years of Denying Evidence on Gender Symmetry in Partner Violence: Implications for Prevention and Treatment. *Partner Abuse*. 2010. Vol. 1. № 3. Pp. 332.

16. Wormer K. van. Restorative Justice as Social Justice for Victims of Gendered Violence: A Standpoint Feminist Perspective. *Social Work*. 2009. Vol. 54. № 2. Pp. 107–115.

References

1. Dworkin I. (2023). *Pamiat pro Druhu svitovu viinu v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny: postanovka problemy* [Memory of the Second World War in the Conditions of the Russian-Ukrainian War: Statement of the Problem]. *Ukrainoznavchii almanakh*, Issue 31. Pp. 24–28. (in Ukr.).

2. Dodonov R. (2016). *Skhidnoukrainskyi konflikt v konteksti kontseptsii tsyklichnoho nasyllia* [Eastern Ukrainian Conflict in the Context of the Concept of Cyclical Violence]. *Skhidnoukrainskyi konflikt v konteksti hlobalnykh transformatsii. Zbirnyk statei*. Issue 2. Pp. 51–64. (in Ukr.).

3. Zashkilniak L. (2006-2007). *Istorychna pamiat ta istoriografiia yak doslidnytske pole dlia intelektualnoi istorii* [Historical Memory and Historiography as a Research Field for Intellectual History]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. № 15. Pp. 855–862. (in Ukr.).

4. Nikiliev O. (2023). *Istorychni koreni ta peredumovy rosiisko-ukrainskoi viiny: mentalnyi vymir* [Historical Roots and Prerequisites of the Russian-Ukrainian War: the Mental Dimension]. *Hrani*. Vol. 26, № 5. Pp. 110–117. (in Ukr.).

5. Tyshkov V. (2001). *Obshchestvo v vooruzhenom konflikt (etnografiia chechenskoi voiny)* [Society in Armed Conflict (Ethnography of the Chechen War)]. Moscow. 534 p. (in Rus.).

6. Tsybenko M.O. (2024). *Buttievi modusy kolektyvnoi pamiaty ta yii symvolichni reprezentatsii* [Essential modes of collective memory and its symbolic representations]. Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy, speciality 033 Philosophy. Cherkasy State Technological University, Cherkasy. 228 p. (in Ukr.).

7. Shtokvysh O., Korolenko B. (2015). «Krymska obraza»: mif, yoho instrumentalizatsiia ta heopolitychni proektsii [“Crimean offense”: Myth, its Instrumentalization and Geopolitical Projections]. *Skhidnoukrainskyi konflikt v konteksti hlobalnykh transformatsii. Zbirnyk statei*. Vol. 1. Pp. 341–351. (in Ukr.).

8. *Yak kreml zminiuvav tsili viiny proty Ukrainy* [How the Kremlin changed the goals of the war against Ukraine]. (2024). *Tsentr protydii dezinformatsii pry RNBO Ukrainy*. URL: <https://cpd.gov.ua/main/yak-kreml-zminiuvav-czili-vijny-proty-ukrayiny/> (in Ukr.).

9. Yakushko O. (2023). *Psykhoanaliz i viina: istoriia osmyslennia, podolannia ta pidtrymky voiennoho nasyllstva* [Psychoanalysis and War: A History of Understanding, Coping, and Sustaining War Violence]. *Ukrainskyi psykhoanalitichnyi zhurnal*. Vol. 1, # 1. Pp. 14–20. URL: <https://doi.org/10.32782/upj/2023-1-3> (in Ukr.).

10. Assman J. (2011). *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press, 319 p.

11. Kaldor M. (2012). *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era* (3rd ed). Cambridge: Polity Press, 268 p.

12. Lumsden M. (1997). Focus On: Breaking the Cycle of Violence. *Journal of Peace Research*. 34 (4). Pp. 377–383.

13. Reshetnikov M. (2022). Methodological Approaches to the Psychological Analysis of Ethnic Conflicts and Ideas of Anti-Russism. In: D. B. Bogoyavlenskaya (ed.). *From Roots to Modernity: Conference Proceedings on the 130 Year Anniversary of Moscow Psychological Society*. Moscow: Moscow Psychological Society. Pp. 107–110.

14. Rohrbaugh J. B. (2006). Domestic Violence in Same-Gender Relationships. *Family Court Review*. Vol. 44, # 2. Pp. 287–299.

15. Straus M.A. (2010). Thirty Years of Denying Evidence on Gender Symmetry in Partner Violence: Implications for Prevention and Treatment. *Partner Abuse*. Vol. 1, # 3. 332 p.

16. van Wormer K. (2009). Restorative Justice as Social Justice for Victims of Gendered Violence: A Standpoint Feminist Perspective. *Social Work*. Vol. 54, # 2. Pp. 107–115.